

מֵטוֹב יוֹסֵף

ספר היובל לכבוד יוסף טובי

ערכו

אילת אטינגר ודני בר־מעוז

כרך שני

יהודי תימן – תולדותיהם וארחות חייהם

המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם
אוניברסיטת חיפה

חיפה תשע"א

זהר עמר ואלעד קאפח

הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה*

א. מבוא

פירושו של רב נתן (ר"נ) אב הישיבה למשנה הוא הפירוש המקיף הקדום ביותר המצוי בידינו, שנכתב על כל ששת סדרי המשנה.¹ לפירוש מייחסים חשיבות רבה, בשל ההנחה שהוא פרי עטו של גאון ארצישראלי שחי בשלהי תקופת הגאונים,² ואפשר שאחז במסורות מקוריות שהגיעו לידיו בקבלה עד חותמי התלמוד.³ החוקרים הראשונים סברו שיש לייחס את הפירוש לרבנו נתן בן ר' אברהם החסיד, שהיה אב הישיבה בזמן גאונותו של רב אביתר, ערב התקופה הצלבנית.⁴ אולם רבים מן החוקרים המאוחרים סבורים שהערכה זו שגויה והם מייחסים את הפירוש לרב נתן בן רב אברהם שנפטר בין השנים 1045–1051, יריבו של רב שלמה בן ר' יהודה.⁵

פירושו המקורי של רב נתן למשנה אבד והנוסח המצוי בידינו כיום עבר עריכה מאוחרת והוכנסו בו תוספות נרחבות. החכמים המאוחרים ביותר הנזכרים בפירוש הם ר' יצחק אללוסאני (אבן גיאח), הרי"ף ור' נתן בן יחיאל מרומי (בעל 'הערוך'), כלומר אחרי שנת 1005 וקשה לדעת בוודאות מדברי מי מהם הביא רב נתן, בידי תלמידיו או בידי העורך.⁶ אולם העובדה שפירוש הדמב"ם (נכתב בין השנים 1161–1168) לא נזכר כלל, מאפשרת לקבוע שהפירוש שלפנינו נתחבר לפני כן, במחצית הראשונה של המאה הי"ב.⁷ לדעת הרב קאפח חי העורך בדורו של רב נתן ולפיכך הסיק שהפירוש היה ידוע בקרב חכמי תימן כבר בתקופה זו;⁸ מכל מקום ניתן לקבוע בוודאות שהם הכירוהו בראשית המאה הי"ג, על פי איגרת משנת 1215/6 המזכירה את שמו.⁹

ב. העורך ועבודתו

הפירוש המונח לפנינו אינו מסודר לפי משניות, פרקים או מסכתות, כפי שאנו רגילים. יש שמשנה אחת מתפרשת בתוך רעותה ויש שמשנה מפרק אחד מתפרשת בתוך משנה מפרק

* ברצוננו להודות מקרב לב לדר' אורי מלמד על הערותיו והארותיו החשובות למאמר.
1 ראו זק"ש תשט"ו, עמ' 3–5. מהדורת הפירוש חסרה ולקויה וראויה להשלמה; ראו פוקס תשנ"ה.
2 אסף תשל"ז, עמ' רצו.
3 זק"ש תש"ה. על חשיבותו בתולדות נוסח המשנה ופרשנותה ראו אילן תשס"ד, בעיקר עמ' 29; קיסר תשס"ב, עמ' לב–לה.
4 ראו מאן 1922, עמ' 230–232; אסף תרצ"ג; אסף תשל"ז, עמ' רצו; זק"ש תשט"ו, עמ' 1; קיסר תשס"ב, עמ' לב, הערה 186.
5 גיל תשמ"ג, א, עמ' 582–583; דנציג תשנ"ח, עמ' מז; פרידמן (תשנ"ח), עמ' 159–160; פוקס תשנ"ד, עמ' קסב.
6 הדבר חלוי בין היתר בתארוך המדויק של רב נתן.
7 אסף תשל"ז, עמ' רצו.
8 קאפח תשמ"ט, עמ' 820.
9 ראו פרידמן 1990.

אחר.¹⁰ למעשה הפירוש הוא מעין סיכום, הכולל הסברים התורמים להבנת המשנה, הפרק או המסכת. לכל אורך הפירוש אין העורך מציין את שמו או את מוצאו. יש הסוברים שמוצאו היה בספרד¹¹ או במצרים.¹² לדעת הרב זק"ש הפירוש המקורי של רב נתן היה קצר, ותלמידיו אחריו הוסיפו בו דברים, כבר בארץ ישראל.¹³ אולם לדעת הרב יוסף קאפח היה העורך מחכמי תימן הקדמונים. בהקדמה לתרגום פירושו של רב נתן כתב:¹⁴

ברוד הדבר כי מחברנו היה מחכמי תימן הקדמונים. בהחלטתי זו איני נסמך רק על הכלל הירודע בתורתנו 'כאן נמצא וכאן היה', אלא מתוך סגנוניו וכטויו של המחבר אשר בתרגמו לערבית את הפירושים השונים שלקט מספרי חכמי ישראל תרגמם בשפה קלה ופשוטה הירודעה בתימן, ולא נמנע לשבץ בפירושו מלים ניבים וכטוים שאינם נהוגים אלא בערבית היהודית בתימן.

אולם לדעת פוקס, קשה להכריע באופן ודאי לגבי מוצא העורך, שכן הספר שנכתב בערבית־יהודית נודע בארצות רבות של דוברי ערבית, להוציא איטליה, אשכנז וצרפת.¹⁵ יש לציין שהעורך מקפיד, בדרך כלל, לציין את שמות החכמים שהוא מביא או את שמות חיבוריהם,¹⁶ וניתן אפוא לכאורה להפריד בין דבריהם לדברי רב נתן והעורך. בהקדמתו לפירוש כותב העורך בזה הלשון: "בשמך ה' בטחתי ובעזרך לכתוב התחלתי. פידוש ששה סדרי משנה שפידש דבנו נתן אב הישיבה בן אברהם החסיד זצ"ל. ונצדף אליו זולתו מה שמצאנו מפירושי החכמים רז"ל. אמר המאסף וכו".¹⁷ אולם מהמשך הקדמתו¹⁸ ניתן להבין שאין מדובר בהעתקה גרידא של הפירוש המקורי של רב נתן, אלא הוא שימש אך בסיס לפירוש העורך עצמו, והוסיף עליו ביאורים שונים מדברי גאונים וקדמונים.¹⁹ כמו כן, משאיר העורך הוראות ללומד, שאם ימצא טעות בספרו – יתקננה; ואם ימצא פירוש נכון – יצרפו. אין זה מן הנמנע, שהוראות אלו של העורך ללומד הן בעצם שיטת עבודתו בפירוש, כלומר, צידוף פירושים חדשים ותיקון הדרוש תיקון. בכמה מקומות בפירוש לסדר זדעים ניתן להבחין בין דברי ה'מאסף' ובין 'פירוש אחד לאחד החכמים'.²⁰ האם פירוש בסתמא, כלומר, שלא נאמר במפורש שהוא של חכם אחד ניתן לשייכו לדברי רבנו נתן עם עדיכה מסוימת של ה'מאסף'? לדעת פוקס, דברי ר"ג

10 זק"ש תשט"ו, עמ' 4.

11 תא"שמע תש"ס, עמ' 185.

12 אסף תרצ"ג, עמ' 384.

13 זק"ש תש"ב, עמ' יג–יד, הערה 1.

14 הקדמת הרב קאפח לרב נתן תשט"ו, עמ' 7; קאפח תשמ"ט, עמ' 820.

15 פוקס תשנ"ד, עמ' קסה; שלוסברג תשנ"ד, עמ' קמט, הערות 4, 5.

16 רשימת המקורות שהוא מזכיר סוכמה על ידי זק"ש תשט"ו, עמ' 7–8; פוקס תשנ"ד, עמ' רסג. העורך

מזכיר מפרשים אלו או מביא מספריהם: רס"ג, רב שמואל בן חפני גאון, רב שרירא גאון, רב האי גאון,

רב חפץ בן יצליח בעל 'ספר המצוות', ר' שמעון קיירא בעל 'הלכות גדולות', הרי"ף, רב נסים בן יעקב

בעל 'ספר מפתח מנעולי התלמוד', רב נתן בעל 'הערוך' ור' דוד בעל 'כתאב אלתאוי'. ראו בהרחבה אסף

תרצ"ג, עמ' 384–388.

17 רב נתן תשט"ו, עמ' 9.

18 סוף ההקדמה, שם, עמ' 13.

19 לרשימת המחברים וחיבוריהם שהביא העורך ראו הקדמת העורך לפירוש, עמ' ו; וכן אסף תרצ"ג, עמ'

387–388; קאפח במבוא לרב נתן תשט"ו, עמ' 7–8; קאפח תשמ"ט, עמ' 820–821; פוקס תשנ"ד, עמ'

קסג–קסד. על הוויקה לפירושי רס"ג ראו שלוסברג תשנ"ד.

20 למשל, רב נתן תשט"ו, עמ' 26 (ברמא); עמ' 31 (בכלאים).

נמצאים גם בדברי המאסף, אלא שהם מאופיינים בתמציתיות, ומבלי להזכיר שום מקור נוסף, וכל תוספת המקורות הן של העורך.²¹

ג. צמחי המשנה כפירוש רב נתן

כפירוש רב נתן מצויים זיהויים של למעלה ממאה שמות צמחים המוזכרים במשנה, ולכמה מהם כמה זיהויים שונים, עדות למסורות הזיהוי השונות שנכללו בו. הרב קאפח הרבה להביא מן הפירוש במחברת שכתב על צמחי המשנה.²² חוקרי צמחיית היהודים בעת החדשה נדרשו לחלק מן הזיהויים הייחודיים שהובאו בפירוש,²³ ובמיוחד ראויה לציין החשיבות שהקנו לו למשל בעניין 'שבולת שועל', זיהוי בעל השלכה הלכתית חשובה.²⁴ כאמור, הרב קאפח סבר שמוצא עורך פירוש רב נתן בתימן ונסמך על כך שהפירוש מכיל 'מילים ניבים וביטויים שאינם נוהגים אלא בערבית היהודית בתימן', ואף הביא דוגמאות לכך. פוקס – שהתבסס על חוות דעתה של זמירה כהן ילידת גולת בבל – הגיע למסקנה שהרבה ממילים וביטויים אלה לא היו נחלתם הבלערית של יהודי תימן והם רוחו במורשת הערבית הכללית;²⁵ ועדיין טענה זו זקוקה לבידור יותר מעמיק.²⁶ במאמר זה ברצוננו להציג מדר אחד שיכול לדעתנו לאבחן את מוצאו המדויק של העורך, וליתר דיוק את הלהג הערבי שהשתמש בו. כוונתנו לזיהוי צמחי המשנה הנזכרים בפירוש רב נתן בערבית, וזאת על סמך העובדה שיש לצמחים כינויים דיאלקטיים מקומיים ייחודיים, המשתנים מאזור לאזור.²⁷ רוגמה מובהקת לשימוש העורך של רב נתן במונח ערבי-תימני הביא כבר שטיינר במחקרו על הביטוי 'בולס שקמים' (עמוס ז, יד).²⁸ בדיקה שיטתית של כל זיהויי הצמחים המובאים בפירוש עשויה אפוא לגלות אם יש דוגמאות נוספות לכך, והאם זו תופעה דומיננטית העשויה לאפיין בבידור את מוצא העורך.

ד. שמות צמחים תימניים בפירוש רב נתן

בדיקת כל שמות הצמחים הנזכרים בפירוש זה מראה שכשישית מהם הם בעלי שמות תימניים מקומיים, מהם מזוהים בוודאות ומהן ברמת הסתברות יותר נמוכה. ייחוס השמות לערבית-תימנית מבוסס על מקורות ביניים המציינים זאת במפורש, על מילונים יותר מאוחרים ועל השמות הנהוגים עד היום בתימן ובסביבתה. להלן נציג שמות אלה.²⁹

²¹ פוקס תשנ"ד, עמ' קסה; פרידמן תשנ"ח, 160; השו"ת זק"ש תש"ב, עמ' יד, הערה 1, שפירוש רב נתן המקורי היה קצר ותלמידיו הוסיפו בו דברים.

²² עמר תשס"ה.

²³ פליקס תשמ"ג, עמ' 127; עמר תש"ס, עמ' 78, 79, 93, 198, 260, 264, 287, 294; שטיינר תשס"ו, עמ' 20–25, במיוחד עמ' 22.

²⁴ כסלו תשנ"א, עמ' 165; כנגדו פליקס תשנ"א, עמ' 177; עמר תש"ס, עמ' 79, הערה 6.

²⁵ פוקס תשנ"ד, עמ' קסה.

²⁶ אכן, בדיקה מעמיקה של חלק מן הרוגמאות שהביא הרב קאפח מראה שמדובר בצורות לשון הנמצאות רק בלהג הערבי של יהודי תימן. ראו קיסר תשס"ב, עמ' לה, הערה 198.

²⁷ ראו משה כן מימון תשכ"ט, הקדמה, עמ' 15.

²⁸ שטיינר תשס"ו, עמ' 20–25, במיוחד עמ' 22.

²⁹ שמות הצמחים הובאו בדרך כלל על פי הנוסח המודפס, ואולם במקומות שהנוסח שונה ציינו את המקבילות מכתבי ידי האחרים. יודעים לנו שלושה כיווני של פירוש רב נתן (לסקירתם ראו אילן תשס"ד, עמ' 13–14): (א) כ"י ניו יורק בהמ"ל Rab. 1492/2, לפניו [Mic. 6008] Rab. 192a (מספרו במכון

א. אירוס (כלאים ה,ח; אהלות ח,א). 'חלק' (חلق), 'חלקה'. לפי התיאורים השונים מימי הביניים מדובר בצמח הגדל בתימן בכרם, עליו וענפיו דומים לגפן ולו אשכול פרות קטן כאשכול ענבי הבר (או כפרות סולאנוס שחור); הפרי הבשל שחור. משתמשים בו לבישול הבשר. באותו שם נקרא מין גבינה (פשך) חמוצה מאוד, המיוצרת בתימן מצמח זה.³⁰ מוזהה עם מין קיסוסן (*Cissus ternate=Cyphostemma ternatum*)³¹ או *Cissus digitata=Cyphostemma digitatum*)³². המשנה בכלאים (ה,ח) עוסקת בכלאי הכרם וזיהוי זה מתאים לכאורה להקשר ההלכתי, שאכן המכוון לצמח הדומה לגפן בעלים ובפרי, אך אין בכך להפכו לכלאיים.³³ ייתכן שהפירוש הנ"ל אינם מתייחסים כלל ל'אירוס' אלא ל'קסוס' הנזכר בסמוך לו: 'האירוס והקסוס – אלחלק ואלעלפק'. גם במסכת סוכה (א,ד) תרגם: 'קסוס – עלפק'. נראה שיש לתקן ולגרוס 'קלפק' (קלפק) שהוא בתימן שם נרדף ל'חלק'.³⁴ כלומר, לפי פרשנות זו הפירוש התימני המיוחס לרב נתן הביא למעשה את שני השמות הנרדפים לזיהוי ה'קיסוס' ולא התייחס כלל ל'אירוס'. אפשרות מסתברת אחרת שאכן מדובר בשני צמחים שונים, אך דומים כמראם ובשמותיהם (ראו ערך 'קסוס').

ב. אפונים (שביעית ב,ח;³⁵ טבול יום א,ה). 'כשד' (כשד). ידוע יותר בתימן בשם 'כשת' (כשד) ומזוהה עם הקטנית מסוג לבלב מטפס (*Dolichos = Lablab purpureus*)³⁶. צמח זה או דומה לו זוהה גם עם ה'ספיר' שבמשנה (ראו להלן).

ג. זונין (כלאים א,א). נזכר פעמיים בשמות שונים: 'אלזואן' והוא 'אלתרא', 'חנדרה'. ברוב פירושי ימי הביניים מבואר רק השם 'זואן' (זואן),³⁷ והשמות 'תרא' (תרי) ו'חנדרה' (חנדרה) הם שמות נרדפים תימניים לצמח זה.³⁸ הכוונה היא בדרך כלל לצמח זון משכר (*Lolium temulentum*), עשב רע ממשפחת הדגניים המצוי בשדות תבואה. גרגירו מרים ומכילים חומר רעיל (בעל השפעה משכרת) ואינו ראוי לאכילה.

ד. חריע (כלאים ב,ח; עוקצים ג,ה). בפעם הראשונה נזכר בשם 'עצפר' (עצפר) ובשנייה בשם 'כרוע' (חרוע), הוא שמו של צמח הקיקיון (*Ricinus communis*), אם כי מדובר בזיהוי לא סביר. אבן ארסול כתב שבתימן נקרא ה'עצפר' גם בשם 'כרנע'

לחצולומי כתבי יד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים – ס' 35334), תימן, המאות הט"ז–ה"י. מכתב יד זה נעשו שלוש העתקות על ידי הרב יחיא קאפח ועל ידי נכדו הרב יוסף קאפח. עותק אחד נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 593 8° (ס' B 741), משנת ח"י"ן; עותק שני, ירושלים – קאפח (ס' 4850; פ' 409), משנת תר"ץ. עקבות העותק השלישי שהבין הרב יוסף קאפח באותה שנה אבדו [להלן: כ"י קאפח]; (ב) כ"י לונדון Or. 11117 (ס' 6639), תימן. המאות הט"ו–ה"י. כתב יד זה קטוע [להלן: כ"י לונדון]; (ג) כ"י ניו יורק בהמ"ל ENA 3509.2 (אינו מתוארך), נתגלה וזוהה על ידי דנציג חשנ"ח, עמ' 200. השחמש בו פוקס תשנ"ד, עמ' קסד.

30

אבן אלביטאר 1874, ב, עמ' 26.

31

ראו עיסא 1930, עמ' 49.

32

ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 105; ווד 1997, עמ' 193. לפי בהנשטט 1992, עמ' 280 – 282, מדובר במין

Cissus rotundifolia.

33

פירוש הרמב"ם למשנה, כלאים א,ד.

34

אבן ארסול 1951, עמ' 102.

35

לפי הצעת הר"י קאפח, בפירוש לשביעית, עמ' 45, הערה 20.

36

פיאמנטה 1990/1, עמ' 431; ווד 1997, עמ' 159.

37

פירוש רב שרירא גאון בחוץ: אסף תשי"ב, עמ' 175; אשתורי חנ"ט/ט, עמ' תשמג; תנחום תשס"ה,

עמ' 158; פלקירה חס"ד, עמ' 186.

38

עיסא 1930, עמ' 33; פיאמנטה 1990/1, עמ' 111.

(خرنج),³⁹ ודומה אפוא שנפלה טעות בהעתקה ויש לגרוס 'כרנע';⁴⁰ כלומר, מדובר בשם נרדף תימני ל'עצפר'. המכוון לצמח קרטס הצבעים (*Ricinus communis*) שמתפרחתו הכתומה הפיקו צבע צהוב ואף שימש כתבלין למרק.⁴¹

ה. כליסים (עוקצים א.ו.). מובאים שני פירושים: 'אלכנס (خنس) והוא אתחלוק (تالوق)'; בשם יש אומרים: 'תאנים מדבריות'. לפי כל המילונים מדובר בשמות נרדפים תימניים לצמח הירוע בשם ג'מיו (جميز), הוא עץ השקמה (*Ficus sycomorus*),⁴² אך גם למין *Ficus vasta*,⁴³ עץ רחב נוף בעל פיגות נאכלות, הגדל בחצי האי ערב ובמזרח אפריקה.⁴⁴ ראוי לציין שהרמב"ם מבאר ש'בנות שקמה' (ג'מיו) הם תאנים מדבריות,⁴⁵ ואם כן שני הפירושים המיוחסים לרב נתן עשויים להיות מכוונים לפרות השקמה. על רקע זה הראה שטיינר במאמרו החשוב את הזיקה בין ה'כליסים' ובין 'לבסים'/'בלסים' (מעשרות ב.ח.). לפי פירוש רב נתן מדובר בתאנים גרועות הנקראות בדיאלקט התימני 'בלס' (بلس) או 'כנס' (خنس), ואפשר שהשמות התימניים משמרים הוראה קדומה של לשון חז"ל, במשמעות רחבה של תאנים גרועות ובמשמעות מצומצמת לפרות השקמה.⁴⁶

ו. מלפפון (כלאים א.ב.; תרומות ב.ו.). במובאה הראשונה מכואר באופן כללי שמדובר במין ממיני האבטיחים שריחו טוב, ואילו בהתייחס למובאה השנייה תרגם 'כרבד' (خربد) הוא שם נרדף שהיה מקובל בתימן בימי הביניים לאבטיח (*Citrullus lanatus*), הירוע בעיקר בשם הערבי 'בטיך' (بطيخ).⁴⁷

ז. ספיר (כלאים א.א.). לשם זה מובאים שני קטעים שונים של פירושים: 'אלמאש (ماش) והוא אלכשד' (كشد); 'אקטן' (اقطن). ברוב פירושי ימי הביניים האחרים הוא מוזהה בשם 'מאש',⁴⁸ שהוא בדרך כלל שעועית המוגן (*Phaseolus mungo*).⁴⁹ מתוך דברי המילון התימני המיוחס לר' דוד בן ישע⁵⁰ מובאים בנוסף לזיהוי עם ה'מאש' הדברים הבאים: 'פי' <רוש> מין שחור והוא אליקטן ויש אומרים אלכשד. ואליקטן הוא גרעין קטן שחור הדומה לדרגה,⁵¹ ידוע בתימן.⁵² מכאן עולה שמדובר בשני מיני קטניות שונים, כנראה דומים, ובשל כך החליפו שמותיהם. כך גם עולה מדברי אבן ארסול

39 אבן ארסול 1951, עמ' 564.
 40 וכן נראה לחקן את שם הצמח 'צרוע', הנזכר בין סממני הצביעה כפירוש רב נתן לשביעית ז.ב.
 41 עמר חש"ה, עמ' 49.
 42 עיסא 1930, עמ' 83; פיאמנטה 1990/1, עמ' 52.
 43 ווד 1997, עמ' 72.
 44 ראו ב'דוד חש"ח, עמ' 669: "תחלוקה – עץ הדומה לשקמה, גדול ורחב דיים, עם עלים מיתודים, אך יותר גדול ויותר יפה".
 45 פירוש המשנה לדמאי א.א.
 46 ראו בהרחבה שטיינר תשס"ו.
 47 אבן ארסול 1951, עמ' 564; עיסא 1930, עמ' 50; פיאמנטה 1990/1, עמ' 123; ואסעי 1927, עמ' 287, גם בשם 'חבכב'. בשם 'קרפור' נקרא האבטיח גם בתורכית ובלאדינו.
 48 הרמב"ם למשנה כלאים א.א.; תנחום חש"ה, עמ' 390, 448; אשחורי חרנ"ז/ט, עמ' חשמא; פלקירה חש"ד, עמ' 136.
 49 ראו בהרחבה עם הצעות לזיהוי נוספות, עמר חש"ס, עמ' 93–95.
 50 ראו מדינה חשנ"ד.
 51 לפי אבן ארסול 1951, עמ' 571, היא ה'לוביא'. ראו להלן, ערך 'פול'.
 52 גאמע חשמ"ה, עמ' 94.

המזהה את ה'מאש' עם ה'אקטן' ואת 'לוביא אלסודאן' עם 'כשנד' ('צ"ל 'כשד'?).⁵³ נראה שיש להכריע כדעת אבן אלרסול בן תימן, הנסמך גם על חיבורו של אבן אלביטאר המציין במפורש שה'אקטן' הוא שמו של ה'מאש' בלהג אנשי תימן.⁵⁴ כלומר, מדובר בשעועית המונג (*Phaseolus mungo*),⁵⁵ ואילו מין הקטנית 'כשד' הידועה יותר בשם 'כשת' (كشت) הוא מסוג בלבב מטפס (*Lablab purpureus=Dolichos lablab*).⁵⁶ אפשרות אחרת היא שמדובר בקטנית ה'קשירי' (كشيري), שם נדרף נוסף לשעועית המונג בתימן,⁵⁷ ולפי דאוד אלאנטאכי היו ממנו זנים הודי, תימני ושאמי.⁵⁸ לפי אפשרות זו, שני הפירושים של רב נתן מתייחסים לקטנית שעועית המונג.

ח. עוזורין (דמאי א,א; כלאים א,ה; עוקצים א,ו). נזכר פעמיים בזיהוי המקובל 'זעורד' (زعور),⁵⁹ המכונה בימינו עוזרר (*Crataegus*). אולם נזכר גם בפירוש המקביל כ'ענזרוד',⁶⁰ ו'ענברוד' (عنبرو),⁶¹ שמות תימניים יחודיים לאגס (*Pyrus communis*).⁶² וכתב הרב קאפח: "ורוכותינו בתימן פירשו לנו במסורת שעוזרין הוא הנקרא בערבית ענברוד או ענזרוד והערבים בא"י קורים לו אגאץ והוא הפרי הידוע בא"י אגסים".⁶³ ט. פול (כלאים א,א). מתורגם 'דגרה' (دجرة).⁶⁴ מזוהה בוודאות עם הלוביה התרבותית (*Vigna sinensis*), המכונה כרגיל 'דגר' (دجر),⁶⁵ וכדיאלקט התימני גם בשם 'דגרה'.⁶⁶ זיהוי זה תואם לשיטת הפרשן התימני ש'הפול והספיר' אינם כלאיים זה בזה, אף שדומים זה לזה.

י. פלוסלוס (שביעית א,ג). 'כשד' (كشد).⁶⁷ ראו לעיל ערכים 'אפונים' ו'ספיר'.

יא. קורנית (עוקצים ב,ב). 'סאחיה'. לפי גאמע הוא ה'חאשא', שיש אומרים שהוא ה'פחיה'.⁶⁸ ה'פחיה' (فحية) מזוהה עם הצמח המכונה בימינו בת'קורנית פשוטה (*Thymus*)

- 53 אבן אלרסול 1951, עמ' 571.
 54 אבן אלביטאר 1874, א, עמ' 50; ד, עמ' 126.
 55 עיסא 1930, עמ' 138.
 56 שם, עמ' 71; פיאמנטה 1990/1, עמ' 431; ווד 1997, עמ' 159.
 57 עיסא 1930, עמ' 138; ווד 1997, עמ' 158.
 58 אנטאכי, עמ' 288, ערך 'מאש'.
 59 ראו אלוני תשט"ו, עמ' 175; הרמב"ם בפירוש המשנה; אשתורי תרנ"ז/ט, עמ' חקכו-חקכו; תנחום תשס"ה, עמ' 417.
 60 רב נתן תשט"ו, עמ' 27.
 61 שם, עמ' 32: 'העוזרר (=חזרד)'.
 62 ואסעי 1927, עמ' 285, בשם: 'ענברוד'; פיאמנטה 1990/1, עמ' 340, בשמות: 'ענברוד', 'עמברוד'; ווד 1997, עמ' 138, גם בשם 'עמברות'; בן'דוד תשס"ח, עמ' 72; השם 'ענברוד' נזכר באחד משירי ר' שלום שבזי: "יקול אב שמעון מנאמי שרד", חפץ חיים, עמ' חז (בתוך תושיח): "געל פי גנאן אלורוד / מן אלתיך ואלענברוד / וחפצת לכיר אלגודר". כן נזכר על ידי המשורר התימני זכריה בן יפת, ראו הלוי תשנ"ח, עמ' 513. על ה'ענברוד' בשירת תימן כדימוי לעיניים ולחזה, ראו פיאמנטה תשמ"ד, עמ' 52, 61.
 63 עמר תשס"ה, עמ' 57.
 64 רב נתן תשט"ו, עמ' 31.
 65 אבן אלרסול 1951, עמ' 571; משה בן מימון תשכ"ט, מס' 210; ווד 1997, עמ' 158.
 66 פיאמנטה 1990/1, עמ' 144. הסימומט באות הא, המאפיינת את הניב התימני, מופיעה גם כאשר לזיהוי ה'דגרה' (שביעית ז,א) עם ה'נענעה' (רב נתן תשט"ו, עמ' 41). אך נראה שהוא שינוי שהכניסו מעתיקים מאוחרים, שכן נוסח זה מצוי רק בכ"י קאפח ולא בכ"י לונרון ובכ"י ניו יורק, שם מופיע 'נענע'.
 67 רב נתן תשט"ו, עמ' 32.
 68 גאמע, עמ' 118.

vulgaris)⁶⁹, ונראה יותר שמדובר בצמח האזוביון הגדל בתימן מן המין *Lavandula pubescens*⁷⁰. נראה אפוא שבכתבי היר נפלו כאן טעות והחלפה בין 'סאחיה' לבין 'פאחיה' ויש לקבל את דברי אלגאמע שהמכוון לשם תימני נרדף ל'חאשא' (حاشا)⁷¹ או מין דומה לו. ה'חאשא' הוא שם קיבוצי למיני 'אזובים' שונים (נתון המשתנה בארצות שונות) ממשפחת השפתניים, מסוג בת־קורנית (*Thymus*), צתרנית (*Thymbra*), צתרה (*Satureja*) ועוד.⁷²

יב. קסוס (כלאים ה; ח; סוכה א, ד). 'עלפק' (علفك), כנראה מין קיסוסן (*Cissus* (*ampelocissus?*)).⁷³ בתימן שם הצמח 'קלפק' (قلفك) הוא שם נרדף ל'חלק',⁷⁴ המזוהה אף הוא עם מין של קיסוסן (*Cissus ternate=Cyphostemma ternatum*),⁷⁵ או במשנה, 'האירוס והקסוס – אלחלק ואלעלפק', תורגמו על ידי הפרשן התימני כשני מינים שונים, אך דומים, מן הסוג קיסוסן.

יג. רכפה. על פי המשנה: 'ומיני הצובעים הפואה ואלהרד' (שביעית ז, ב). מדובר בצמח הכורכומה הארוכה (*Curcuma longa*), הידועה בשם 'כרכם' (كركم), אך בתימן ובחלק מאזורי אתיופיה בשם 'הרד' (هرد).⁷⁷

יד. שיפון (כלאים א, א; מנחות י, ז). 'סאפה'. זיהויו אינו ברור, אך בגאמע הוא שם נרדף ל'דוסר' (دوسر): 'מין של שעורת בר ויקרא "דוסר", ובחלק מהארצות "סאפה"'.⁷⁸ בכך הלך העורך התימני בעקבות הרמב"ם ונושאי כליו בזיהוי השיפון.⁷⁹ יש יסוד להניח שה'דוסר' לפי הרמב"ם הוא שבולת שועל (*Avena sativa*),⁸⁰ אם כי בהקשר התימני אין הדבר ודאי. הרב קאפח מזכיר את ה'סאפה', ה'שיפון' במסורת תימן, בין מיני הקליות שאכלו יהודי תימן: 'סאפה – קלי־שיפון, ומעשהו כמעשה ה"טרוש", אלא שקל יותר להשיר קליפתו ממנו'.⁸¹

טו. שעועית (כלאים א, א). מזוהה פעמיים עם ה'עטר' (عطر) והכוונה לאפונה התרבותית (*Pisum sativum*) מן הזן התימני.⁸² בשם 'עטר' נקראת האפונה כיום גם

69 פיאמנטה 1990/1, עמ' 367.

70 פלורנטיין־פלט 1982, עמ' 100, בשם 'פאחיה'.

71 כשיטת הרמב"ם בפירושו למשנה שביעית ח, א; מעשרות ג, ט; משה בן מימון תשכ"ט, מס' 157.

72 על אפשרויות הזיהוי השונות, ראו בהרחבה הראובני תשי"ב; ויצטום־גרובר תשנ"ו.

73 לפי האתר <http://www.spana-syria.org/Atlas/Camel/WebPage4/6.htm>. שם זה לא נמצא בספרות

הבוטנית אך מופיעים שני סוגים קרובים של מטפסים ממשפחת הגפניים: *Cissus* ו־*Ampelocissus*.

74 אבן ארסול 1951, עמ' 102.

75 עיסא 1930, עמ' 49.

76 פיאמנטה 1990/1, עמ' 105; ווד 1997, עמ' 193.

77 אבן ארסול 1951, עמ' 570; פיאמנטה 1990/1, עמ' 507; ווד 1997, עמ' 398.

78 גאמע, עמ' 127; השו"ת טובי תשנ"ב, עמ' 119.

79 בפירושו למשנה, כלים ט, ח; אישחורי הפרחי, עמ' תשמג; תנתום הירושלמי, עמ' 629.

80 על סוגיה סבוכה זו, ראו עמר תשס"ח.

81 קאפח 1987, עמ' 215, ושם תיאר בהרחבה את ה'טרוש' כקלי שעורים הנחשב למאכל מעולה: שורים

אותם מעט, שוטחים זמן מסוים וקולים חצי קליה. לאחר הטמנה בקרקע, שפים ודורסים אותם ברגלים

נקיות זמן ממושך עד שקליפתם נושרת. קולים אותם שוב לחלוטין, מולחים במי מלח ומיבשים.

82 ואסעי 1927, עמ' 284: "אלגלבאן הנקרא בתימן עטר וכמצורים ואלשאם בשם בסלה' (אפונה); ווד

1997, עמ' 413.

באחיזתיה. מדובר בגידול קדום בתימן, הנזכר בשם זה בספר החקלאות שכתב הסולטאן התימני אלמאלך אלפצל אלעבאס בן עלי, בן המאה הי"ד.⁸³ מכל מקום זיהוי הישעועית עם אפונה הוא זיהוי תימני ייחודי, המובא כנראה רק בפירוש זה.

ה. סיכום ומסקנות

בחינת כל שמות צמחי המשנה בפירוש רב נתן מראה שחמישה עשר מהם הם בעלי שמות בלהג תימני, מהם המופיעים במקבילות ביניימיות ומהם מתקופות יותר מאוחרות. שמות הצמחים הנזכרים בערבית-תימנית נחלקים לשניים: שמות תימניים נרדפים לזיהויים שנודעו מפרשנים אחרים (כגון זונין, חריע, מלפפון) ושמות צמחים בתימנית, שבחלקם גדלים רק במרחב זה (כגון אירוס, קודנית, קסוס) או בעלי תפוצה יותר נרחבת אך בעלי זיהוי ייחודי לתימן (כגון אפונים, ספיר, עוזרדין, שעועית). כל השמות הללו לא נודעו מפירוש אחר כלשהו של המשנה שנכתבו מחוץ לתימן והם מסגירים אפוא את מוצאו התימני של העורך. אף שמדובר רק במדגם מונחים המוגבל לתחום הצומח – ומן הראוי לבחון באופן שיטתי את כל המונחים הערביים שבפירוש רב נתן, הרי שדי בכך כדי לקבוע בהחלטיות שהטקסט נערך בתימן כבר בתקופה קדומה.⁸⁴ לרשימת שמות צמחי המשנה שנזכרו בערבית-תימנית יש להוסיף כמה שמות של צמחים שאינם ידועים ממקומות אחרים, כגון: (א) חלגלוגות (שביעית ט,א) – זהראת אלנבאת,⁸⁵ דהיינו פרחי הצמחים, ואולי הכוונה לשם כללי ולא לצמח ספציפי; (ב) שוטם (שביעית ט,א) – רטחאת אלביית,⁸⁶ כלומר, חצרות הבתים;⁸⁷ (ג) שומנית (כלאים ג,א) – תרמיז. יתרה מזאת, שמות הצמחים התימניים נמצאים בכל רבדי הפירוש שלפנינו, כך שניתן לקבוע שמלאכת העורך היתה נרחבת ועמוקה ודומה שיקשה לזהות ולבודד באופן מוחלט את הפירוש המקורי של רב נתן. נוסף על כך, לעתים יש מחלוקת בזיהוי צמחים מסוימים (ברבדים השונים) המופיעים בשמות תימניים שונים. כך בערך 'ספיר' מופיעים שני פירושים תימניים שונים ולחילופין מין הקטנית 'כשד' (كشد) הוענק לשלושה שמות שונים של צמחים: אפונה, ספיר ופלוסלוס. דבר זה מלמד שכבר לפני העורך עמד פירוש תימני אחר או שמה לפנינו סימן למגע ידם של כמה עורכים. לא כללנו במאמר דיון נרחב בזיהויים ייחודיים מפירוש רב נתן הנזכרים בלשון הערבית הכללית, שאינה אופיינית כהכרח לתימן, ואפשר לייחס את חלקם לעורך התימני או לפירוש

⁸³ סרג'נט 1974, עמ' 35; נריסקו 1994, עמ' 163.

⁸⁴ נראה שהיה מצוי בידי מחברים תימנים יותר מאוחרים. ראו למשל בזיהוי היספיר, גאמע, עמ' 94; בזיהוי היקורנית, שם, עמ' 118; ובזיהוי הישיפון, שם, עמ' 127; ערד השוה טובי תשנ"ב, עמ' 119.

⁸⁵ ב"י קאפח: 'זהראת אלנבאת'.

⁸⁶ רב נתן תשט"ו, עמ' 52. ב"י ניו יורק: 'צרחאת אלביית'. רר' אורי מלמד מעיר בעניין זה, שאין לקבל את הבחיבים התימניים השונים של התיבות הללו: 'צרחאת' (!) או 'צרחאת (!)', הואיל ואין שורשים כאלה במילון ערבי מצוי. יתרה מזאת, הצטרפות עיצורים כאלה לשורשים מנועה מצד חוקי הלשון הערבית ולכן כרוז שהתיבה המקורית היתה 'סטחאת' שהיא צורת הריבוי של 'סטח/סטחה' (מישור, חצר, כיכר וכו'), בצד צורות הריבוי הרגילות 'סטוח', 'אסטחה'. כל צורות הריבוי הללו מצויות בלהגי תימן, היהודיים והמוסלמיים, ובמשמעות של 'קדמת הבית, חזית הבית'.

⁸⁷ כנוסת המשנה המקובל נזכרים 'הירבוזין השוטים'. היהו עס שם מיוחד לצמח ולא בשם תואר לירבזו מוכא (מלבד פירוש רב נתן) גם בערך, ח, עמ' 61, ערך 'שט'.

המקורי של רב נתן. להלן כמה דוגמאות: (א) ה'אוג' (פאה א,ה) עם ה'אנגאץ' (שזיף: *Prunus domestica*);⁸⁸ (ב) 'בנות שוח' (רמאי א,א; שביעית ה,א; עבודה זרה א,ד) עם ה'מרו' היא הבננה; (ג) 'כרוב' (כלאים א,ג; נדרים ו,ח) – 'כלם' (=קלם) קולרבי (*Brassica var caulorapa*)⁸⁹ או כרובית (*Brassica oleracea var. botrytis*);⁹⁰ (ד) 'לעונים' (כלאים א,ג) נזכר בשני הרבדים עם ה'סלק', באופן כללי כאחד ממיני הסלק או לשורשי סלק העלים (*Beta vulgaris*); (ה) 'לפסן' (כלאים א,ה) – 'כתאה' הוא בן-חרדל מצוי (*Eruca sativa*);⁹¹ (ו) 'נקליבס' (עבודה זרה א,ה) – 'גוארשין' הוא דוחן תרבותי (*Panicum miliaceum*);⁹² (ז) 'פרגין' (שביעית ב,ז) – 'דרה'⁹³ הוא הדורה (*Sorghum vulgare*); (ח) 'קרנס' (קינרס. כלאים ה,ח; עוקצים א,ו) – 'באדנגאן',⁹⁴ חציל (*Solanum melongena*); (ט) 'שושנת המלך' (כלאים ה,ח) – 'אכליל אלמלך', דבשה (*Melilotus*).⁹⁵ לפירושים ייחודיים אלה ניתן להוסיף כמה שמות שזיהויים אינו ודאי או אינו ידוע: (א) 'בצלצול' (כלאים א,ג) – בשמות 'אלקעבלי והוא אלכרמאני'. השם 'קעביל' מוכר בימי הביניים כשם של בצל קטן לאכילה, שמוצאו באלשם ובמצרים;⁹⁶ (ב) 'חלביצים' (שביעית ז,ב) – 'ראוק';⁹⁷ (ג) 'סיה' (עוקצים ב,ב) – 'סאיה'.⁹⁸

מסקנתנו, המסויגת לפי שעה לתחום זיהוי הצמחים, היא שהטקסט שלפנינו הוא יותר לבוש תימני לפירוש ארץ-ישראלי ולכן יש להתייחס אליו בזהירות בכל הנוגע לשחזור מסורות פרשנות ארץ-ישראליות קדומות.⁹⁹ פירוש רב נתן משקף תופעה שכיחה בקרב פרשני המקרא והמשנה בימי הביניים, שלעתים ביארו את המונחים הצמחיים על סמך המציאות שהיתה מוכרת להם בזמנם ובמקומם. פירושים אלה אינם מתיישבים תמיד עם המציאות של כתבי הקודש היותר קדומים.¹⁰⁰ תופעה זו מצאנו גם בקרב פרשנים אחרים שמוצאם בתימן.¹⁰¹

88 ייתכן שהוא שיבוש והתחלף ה'אוג' ב'אגסים' שזוהו באותו שם בכלאים א,ד (רב נתן תשט"ו, עמ' 30).
89 חסין-קאס 1975, עמ' 390.

90 עיסא 1930, עמ' 33: 'כלם רומי'.

91 משה בן מימון תשכ"ט, מס' 74; עיסא 1930, עמ' 77.

92 משה בן מימון תשכ"ט, מס' 70; מאיריהוף-סובחי 1937, מס' 201, עמ' 407–408; עיסא 1930, עמ' 133.

93 רב נתן תשט"ו, עמ' 45, הערה 17.

94 שם, עמ' 30, 32. רוב הפרשנים זיהו את ה'קינרס' עם ה'עכביות'. רמז לפירוש הייחודי של פירוש רב נתן

מצוי בדברי תנחום תשס"ה, עמ' 418, המביא בשם רב שרירא גאון, כי מדובר בצמח הדומה ל'כאדנגאן'.

95 רב נתן תשט"ו, עמ' 36, כנראה בעקבות הדמיון בין השם המשנאי לשם הערבי.

96 משה בן מימון תשכ"ט, מס' 61; אבן אלביטאר 1874, ד, עמ' 26. שמות נרדפים: בצל אלזיו, בלבוס. יש

המוהים עם כדן סגול (*Muscari commutatum*), ויש עם חבצלת החוף (*Panocratium maritimum*).

ראו עיסא 1931, עמ' 121, 133; מאיריהוף-סובחי 1937, מס' 135, עמ' 288–290.

97 להרמב"ם בפירושו למשנה כבר לא היתה מסורת זיהוי לצמח זה. אולם על השם 'ראוקי', כתב הרמב"ם

(משה בן מימון תשכ"ט, מס' 356), שהוא שמן היסמין, ויש אומרים שה'ראוק' הוא אחד משמות הכותנה.

ראו עיסא 1931, עמ' 89.

98 רב נתן תשט"ו, עמ' 5, והרב קאפה כתב: "סיה – אלפרד'ג ומין איזוב הוא, ונקרא סאיה, וכן פי' ר"ג

סאיה. ויש אומרים שהוא הנקרא בערבית צרו'. ראו עמר חשס"ה, עמ' 56.

99 אלבריס חשס"ח, עמ' 182–184.

100 ראו בהרחבה עמר חשס"ה.

101 דוגמאות נוספות לפירושים ייחודיים מוכאים למשל בפירוש ר' נתנאל בן ישעיה ביהוי הדודאים

(בראשית ל,ד): "יש אומרים שהוא עצי אלכאלי"; הוא צמח הפנדנוס הריחני (*Pandanus odora-*

tissimus) הגדל בתימן. ראו מאוד האפלה, עמ' קמג; וכן זיהוי הלבונה עם 'אלבאן אלגאוי', דהיינו

ביבליוגרפיה

- אבן אלביטאר, אלגאמע למפרדאת אלאדויה ואלאגריה. קהיר
אבן ארסול, אלמעמד פי אלדויה ואלמפרדאת. קהיר
נחם אילן, עיונים בפירוש למסכת אבות המיוחס לרב נתן אב השיבה.
בתוך: יוסף טובי (עורך), עטרת יצחק: קובץ מחקרים במורשת יהודי
תימן מוגשים ליצחק קרנר, עמ' 11–58. נתניה
ח' אלבוים, מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים. עבודת גמר,
אוניברסיטת בראילן. רמת גן
נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות, א, פרקי רב סעריה גאון. ירושלים
דאוד אלגאטאכי, תזכרה אולי אלאלבאב ואלגאמע ללעגב אלעגאב.
בירות חש"ד
אסף תרצ"ג
הישיבה. קריית ספר י, עמ' 381–388
--, תשובות הגאונים. ירושלים
--, תקופת הגאונים וספרותה. ירושלים
אשתורי הפרתי, כפתור ופרח, א-ב. ירושלים
P. Behnstedt, *Die nordjemenitischen Dialekte. Teil 2: Glossar, Dāl-Gayn*, Wiesbaden
אהרן בן־רוד, בית האבן. קרית עקרון
מילון עברי-ערבי "אלגאמע" – המאסף. מהרורת שלום בן סעריה גמליאל.
ירושלים
גיל תשמ"ג
רקלה דנינו וזהר עמר, בין רפואת אתיופיה לחימן. תהודה 25, עמ' 68–
73
נחמן רנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר, באוסף אדלר
שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. ניו יורק וירושלים
רצון הלוי, שירת ישראל בחימן, א. קרית אונו
א' הראובני, הקודנית, הסיאה ו־*Thymus capitatus*. תרכ"ז כג, עמ'
61–64
עבד אלואסע אלואסעי, תאריך אלימן. קהיר
D.M. Varisco, *Medieval Agriculture and Islamic Science: The Almanac of a Yemeni Sultan*. Seattle
J.R.I. Wood, *A Handbook of the Yemen Flora*. Aylesbury, UK
א' ויצטום ומ' גרובר, קורנית, קורניתא וקורניה. לשוננו נו, עמ' 147–151
מרדכי יהודה ליבזק"ש, פירוש רבינו ברוך ליומא. במישור פב, עמ' יג-יד
- אבן אלביטאר 1874
אבן ארסול 1951
אילן תשס"ד
אלבוים תשס"ח
אלוני תשמ"ו
אנטאכי
אסף תרצ"ג
אסף תשי"ב
אסף תשל"ז
אשתורי תרנ"ו/ט
בהנשטט 1992
בן־רוד תשס"ח
גאמע תשמ"ח
גיל תשמ"ג
דנינו ועמר תשס"ח
רנציג תשנ"ח
הלוי תשנ"ח
הראובני תשי"ב
ראסעי 1927
נריסקו 1994
וור 1997
ויצטום־גרובר תשנ"ו
זק"ש תש"ב

שרף של לבנה הודי (*Stryax benzoin*), שם, עמ' רעז; זיהוי אחר לרודאס, 'סוביסך' (לפי סנהדרין דף צט,ב) – 'עצפר' הוא קרטם הצבעים (*Carthamus tinctorius*), ראו שואל ומשיב, עמ' 42; גאמע, עמ' 15: "אפונין אלהמץ והוא אלעתר". תופעה זו בולטת בזיהויי הרב קאפח, ראו בהרחבה עמר תשס"ה, עמ' 22–27.

- זק"ש תש"ה -- מפירוש המשנה לרב נתן אב הישיבה בא"י. סיני יז, עמ' קסז-קעה
- זק"ש תשט"ו -- מבוא. בתוך: רב נתן תשט"ו, עמ' 3-5.
- חסין-קאסם 1975 S.M. Husain & M.H. Kasim, *Cultivated Plants of Iraq and their Importance*. Mosul
- חפץ חיים ריואן 'חפץ חיים'. ירושלים תשכ"ו
- טובי תשנ"ב יוסף טובי, מילון עממי עבריי-ערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל. בתוך: יצחק גלוסקא וצמח קיסר (עורכים), ספר שבטיאל, עמ' 77-121. רמת גן מרדכי כסלו, לזיהוי שכולת שועל. בתוך: איחמר ורהפטיג (עורך), מנחה לאי"ש: ספר היוכל להרב אברהם ישעיהו רולגין, עמ' 155-188. ירושלים נתנאל בן ישע, ספר מאור האפלה, מהדורת יוסף קאפת. ירושלים
- מאיר-הוף-טובחי 1937 Max Meyerhof & G.P. Sobhy, *The Abridged Version of The Book of Simple Drugs of Ahmad Ibn Muhammad al-Ghafiqi*. Cairo
- מאן 1922 Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine*. London
- מדינה תשנ"ד שלום מדינה, אלג'אמע - המאסף - אינו חיבוד דוד בן ישע הלוי. אפיקים קג"קד, עמ' 54-55
- משה בן מימון תשכ"ט משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, מהדורת זיסמן מונטנר. בתוך: כתבים רפואיים, ר, עמ' 7-24
- סרג'נט 1974 R.B. Serjeant, *The Cultivation of Cereals in Medieval Yemen*. *Arabian Studies* 1, pp. 25-74
- עיסא 1930 A. Issa, *Dictionnaire des noms des plantes*. Cairo
- עמר תשנ"ה זהר עמר, פירושים ריאליים בפרשנות ימי הביניים לצומח של ארץ-ישראל. סיני קטז, עמ' פו-צו
- עמר תש"ס --, גידולי ארץ-ישראל בימי-הביניים: תיאור ותמורות. ירושלים
- עמר תשס"ה --, מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפת. תל אביב
- עמר חסס"ח --, לזיהוי השיפון. בר"ד 20, עמ' 67-84
- ערוך ר' נתן בן יחיאל מרומי, הערוך. מהדורת ח"י קנהוט. ניו יורק תשט"ו
- פוקס תשנ"ד מ"צ פוקס, המשנה כתימן, כתוב-יד מפירוש רב נתן אב הישיבה. אסופות ח, עמ' קסא-קסז
- פוקס תשנ"ה --, תשלום המלקט מפירוש רב נתן אב הישיבה למשנה. בתוך: יוסף טובי (עורך), לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפת, עמ' 371-386. ירושלים
- פיאמנטה חשמ"ד משה פיאמנטה, משדה היופי האנושי, האלוהי והמשיחי בשירת תימן הערבית. שלום גמליאל ואחרים (עורכים), ארחות תימן, עמ' 36-66. ירושלים
- פיאמנטה 1990/1 Moshe Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*. Leiden
- פלורנטיין-פלט 1982 J. Fleurintin & J.M. Pelt, *Repertory of Drugs and Medicinal Plants of Yemen*. *Journal of Ethnopharmacology* 6, pp. 237-243
- פליקס תשמ"ג יהודה פליקס, הצומח והחי ובמשנה. ירושלים

- פליקס תשנ"א --, לשאלת זיהויה של שיבולת שועל. בתוך: איתמר ורהפטיג (עורך), מנחה לאי"ש: ספר היובל לרב אברהם ישעיהו דולגין, ירושלים, עמ' 171-178
- פלקידה תשס"ד נתן בן יואל פלקירה, צרי הגוף. מהדורת זהר עמר ויעל כוכמן. תל אביב 1990
M.A. Friedman, Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review. *PAAJR* 56, pp. 35-45
- פרידמן תשנ"ח מרכזי עקיבא פרידמן, משאומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורה. תעודה יד, עמ' 139-192
- קאפח 1987 יוסף קאפח, הליכות תימן. ירושלים
- קאפח תשמ"ט --, קשרי יהדות תימן עם מרכזי היהדות. בתוך: יוסף קאפח, כתבים, ב, עמ' 813-830
- קיסר תשס"ב צמח קיסר, מסכת אבות מנוקדת על פי מסורת תימן. ירושלים
- רב נתן תשט"ו רבנו נתן אב הישיבה, פירוש ששה סדרי משנה. ירושלים [הוצאת מאורות, ירושלים תשכ"ח]
- שואל ומשיב שואל ומשיב, פירוש מדרשי-אלגורי על התורה ועל האפטריות, מהדורת מאיר חבצלה ויוסף טובי. תל אביב
- שטיינר תשס"ו ר"ש שטיינר, 'בולס' ו'שקמים' (עמוס זיד): מילים שאולות מדדום עדכית עתיקה ועצים מיובאים מתימן. תימא ט, עמ' 17-44
- שלוסברג תשנ"ד אליעזר שלוסברג, ביאורי רב סעדיה גאון בפירוש המשנה של רב נתן אב הישיבה. אסופות ת, עמ' קמט-קס
- תא"שמע תש"ס ישראל תא"שמע, הספרות הפרשנית להלמוד, א (1000-1200). ירושלים
- תנחום תשס"ה תנחום כן יוסף הירושלמי, אלמרשד אלכאפי. מהדורת הדסה שי. ירושלים